

*До спеціалізованої вченої ради Д35.051.03
у Львівському національному університеті
імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Січових Стрільців, 14*

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

**Гартман Мар'яни Тарасівни «Генезис єврейської правової системи»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі
спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень**

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Тема, якій присвячене дисертаційне дослідження Гартман М. Т. є новою для вітчизняної юридичної науки. Дослідження єврейської правової системи, як особливого правового феномену породжує актуальність дослідження тих його аспектів, які є «невидимими» з позиції дослідження сучасної юридичної науки. Актуальність дисертаційного дослідження обумовлена низкою причин.

1. Відсутністю в сучасній юридичній науці єдиного розуміння сутності єврейської (іудейської) правової системи. Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених типології правових систем світу, єврейська правова система часто залишається за межами наукового пізнання. Відносячи іудейську, ісламську, канонічну та індуську правові системи до релігійного типу, науковці-компаративісти приділяють єврейському праву найменше всього уваги.

2. Єврейське право є однією з найстаріших діючих правових систем світу: його історія налічує близько чотирьох тисячоліть. Які характеристики дозволили йому вижити та розвиватися в умовах, коли інші правові системи зникали з правової карти світу, є досить важливим питанням.

3. Унікальністю правової системи єврейського народу, як історично сформованого динамічного правового явища, що існувало в дуже несприятливих соціально-політичних умовах. Річ у тім, що теорія права традиційно розглядає виникнення й існування права і держави як нерозривні

явища, що обумовлюють одне одного. Із цієї загальної закономірності вибивається тільки історія становлення іудейського права. Євреї, як нація, спочатку сформували свою державу, яка згодом розпалася на дві країни, у межах яких певний час існувало й розвивалося іудейське право. Однак після падіння обох єврейських царств євреї надовго втратили свою державність. Зазвичай, коли право позбавлене державної підтримки, існувати воно не може й поступово відмирає. Така доля спіткала багато правових систем, які зникли слідом за зникненням держави. Однак єврейському праву судилася інша доля: воно не лише не деградувало й не загинуло, а й змогло розвиватися саме в той період, коли була втрачена державність. Знову здобути її єврейський народ зміг тільки в 1948 р., коли була проголошена держава Ізраїль. Таким чином, іудейське право протягом майже двох тисячоліть існувало й розвивалося в умовах повної відсутності державності в народі й, відповідно, державної підтримки цього важливого соціального інституту.

4. Необхідно наголосити ще на одній унікальній особливості державно-правового розвитку єврейського права. Справа не лише в тому, що євреї, втративши національну державність, відродили її через два тисячоліття. Багато народів узагалі ніколи її не мали, інші втрачали її і знову завойовували. Показовим є приклад українців, які то здобували, то втрачали державність протягом своєї історії, але при цьому вони залишалися на своїй території – історичній батьківщині, що й додавало їм життєвих сил. Євреї ж утратили не тільки державність, а й землю – власну батьківщину. Протягом багатьох століть вони жили на території чужих для них держав, в оточенні іншої культури, часто навіть ворожої. За таких умов вони не просто зберегли своє національне право, а й активно розвивали його.

Релігія в усі часи вступала у взаємодію з правом. Після прийняття в XIX-XX ст. більшістю державами засад світської держави, така взаємодія релігії з правом набула нового наукового обґрунтування. Єврейська правова система є яскравим прикладом того, коли сформована тисячоліттями

релігійно-правова система на ґрунті масового поширення ідей секуляризації частково інтегрується в правову систему держави Ізраїль. Можливі моделі співіснування релігії й права на рівні державно-правової та релігійної правових систем є однією з найактуальніших проблем сучасної юридичної науки.

У своєму дисертаційному дослідженні М. Т. Гартман на прикладі єврейської правової системи висвітила роль релігії у правовій дійсності єврейського суспільства до періоду створення в 1948 р. світської, демократичної держави Ізраїль.

Тема дисертаційного дослідження була розглянута та схвалена відділенням теорії та історії держави і права Національної академії правових наук України.

Ступінь обґрунтованості сформульованих у дисертації теоретичних положень, висновків та теоретичних рекомендацій підтверджена зібраним теоретичним та емпіричним матеріалом, на базі якого проведено якісне дослідження з високим ступенем репрезентативності. Результати дисертаційного дослідження М. Т. Гартман є обґрунтованими, оскільки вони отримані завдяки використанню широкого кола наукових джерел, достатньо значної емпіричної та нормативно-правової бази дослідження. Джерельну базу дисертації складають 250 найменувань наукових праць, історичних джерел, нормативно-правових актів держави Ізраїль, а також інша вітчизняна та зарубіжна наукова література. У свою чергу, вагомим аргументом на користь дисертанта послужило використання необхідної емпіричної бази в процесі дослідження єврейської правової системи. Її склали першоджерела єврейського права такі, як: Тора, Талмуд, праці відомих галахів тощо. Теоретичні висновки дисертаційного дослідження також ґрунтуються на аналізі наукових досліджень найвідоміших у світі фахівців з єврейського права.

Автором досить чітко визначено й обґрунтовано об'єкт і предмет наукового дослідження, що дозволило, не виходячи за межі наукової

спеціальності, зробити свою наукову ідею цілісною та обґрунтованою, а також висвітлити власні наукові ідеї та пропозиції (с. 5). Вдало сформульовані мета і задачі дослідження, їх постановка та послідовність дозволили розкрити основний зміст теми (с. 4, 5).

Належна методологічна основа дослідження забезпечила єдність та цілеспрямованість дослідницької діяльності. Для поглибленого аналізу предмету дослідження використано комплекс методів наукового пізнання та методологічних підходів, які властиві науці загалом і загальнотеоретичному правознавству. Окремо слід відмітити застосування герменевтичного підходу під час дослідження текстів Тори та талмудистської літератури, що зумовлено необхідністю пізнання змісту та сутності єврейського права (с. 5, 6). Все це дозволило дисертанту дійти відповідних висновків, сформулювати низку важливих наукових положень та рекомендацій.

Структура дисертаційного дослідження є достатньо логічною, оскільки в першому розділі роботи розглядаються теоретико-методологічні засади дослідження єврейської правової системи та передумови її формування, у другому – основні етапи формування єврейської правової системи, у свою чергу, третій розділ присвячений еволюції розуміння поняття та особливостей єврейської правової системи. Як вбачається з тексту дисертації, дослідження генезису єврейської правової системи здійснюється системно та послідовно, водночас дослідження її характерних ознак та властивостей – вибірково, при цьому вивчаються найважливіші на думку автора правові явища, які структурно відображені на нормативному, інституційному та ідеологічному рівнях. Науковий пошук здійснюється у відповідності до дослідження цілого на підставі знань про частину, і навпаки (с. 6-26).

Автором удосконалено знання про еволюцію формування єврейської правової системи та її інтеграцію в нову державно-правову систему Ізраїлю. Процес таких змін розкритий через: декларативне закріплення на законодавчому рівні положень, які характеризують Ізраїль як єврейську державу та визнають єврейські традиції; створення релігійних інститутів у

системі органів державної влади; закріплення на державному рівні деяких гарантій щодо особистого статусу євреїв, основу яких становить древнє єврейське право (с. 86-100).

Протягом усієї роботи автор намагається не лише аналізувати етапи розвитку, характерні риси та особливості єврейської правової системи, а й на основі узагальнень пропонує авторські визначення основних понять – єврейської правосвідомості, як сукупності уявлень, поглядів, емоцій та настроїв у єврейському суспільстві, які відображають його правову дійсність та, протягом усього розвитку єврейського суспільства, забезпечували сприятливі соціально-психологічні умови для функціонування в ньому права та пов'язаних з ним правових явищ (с. 133); єврейського права, як засновану на релігії систему правових норм, принципів, ідей, звичаїв та традицій, сформовану та збережену протягом тисячоліть єврейським народом, яка з допомогою правових засобів покликана регулювати суспільні відносини в середині єврейського суспільства для забезпечення правопорядку (с. 154); єврейської правової системи, як історично обумовлену, цілісну, структурно впорядковану сукупність заснованих на Торі правових засобів, через які було впорядковане єврейське суспільство та досягнуто в ньому правопорядок (с. 198) тощо.

Важливим питанням дослідженням автором є система джерел єврейського права, особливості їх співвідношення та взаємодії. Це питання висвітлюється в сучасній науці досить по різному, що доводить нерозуміння багатьма науковцями специфіки системи джерел релігійного права. Дисертант послідовно аналізує обсяг та взаємодію Письмової та Усної Тори, яку вона визначає, як сукупність існуючого в єврейському суспільстві усно, а потім сформованого письмово галахічного та агадичного правового матеріалу, створеного спочатку шляхом інтерпретації Письмової Тори, а згодом виведених із неї законів та систематизованого в процесі історичного розвитку в окремі збірники (Мішна, Мідраш, Талмуд, та ін.) (с. 175).

Докладно висвітлюється історія формування та значення першого систематизованого джерела єврейського права – Талмуду, який автор визначає, як заснований на традиції та усному переданні звід єврейських законів (Мішна), в якому нормативна складова за містом нерозривно поєднана з філософським та науковим вченням (Гемарою) для забезпечення тлумачення, роз'яснення та правильного розуміння норм права (с. 181). Дисертант показує змістовну та структурну відмінність Єрусалимського Талмуду від Вавилонського.

Позитивною рисою даної роботи є насиченість дисертації посиланнями на першоджерела єврейського права – Тору, Талмуд та інші галахічні джерела, які є цікавими прикладами, необхідними для висвітлення єврейського розуміння права й закону.

Аналіз змісту роботи дає підстави констатувати як наукову, так і практичну актуальність обраної для дослідження тематики. Робота відповідає Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки, схваленим постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р., №14-10. Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права ДВНЗ «Ужгородський національний університет» й відповідає кафедральній комплексній темі наукового дослідження «Правова реформа в Україні та державах Центральної Європи: теоретичні і практичні аспекти» в частині дослідження правової традиції в Центральній Європі, невід'ємною складовою якої виступає генезис єврейської правової системи.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлюється системним аналізом дослідження історико-правових та теоретичних закономірностей процесу становлення, розвитку та функціонування правової системи в єврейському суспільстві. Наукова новизна результатів дисертаційної роботи, наукових пропозицій, теоретичних узагальнень і висновків, що складають основний зміст дисертації М. Т. Гартман, значною мірою зумовлюється актуальністю дослідження за обраним напрямом. Дисертація є першим цілісним монографічним дослідженням, в якому в ретроспективному огляді

розкрито релігійно-правову систему єврейського суспільства, яка формувалася за межами існування держави як територіальної організації публічної влади.

У результаті проведеного дослідження сформульовано низку нових наукових положень і висновків, запропонованих особисто дисертантом, зокрема вперше:

- комплексно досліджено історичні умови становлення та функціонування єврейської правової системи через призму історичних епох та періодів єврейського законотворення;

- запропоновано відмінне від відомих сучасній юридичній науці визначення єврейського права та єврейської правової системи, а також висвітлено основні ознаки та властивості, що їм притаманні;

- розкрито природно-правовий підхід до розуміння права та прав людини через аналіз норм першоджерел єврейського права;

- виокремлено основні принципи формування єврейської правової системи, серед яких: принцип Божественного управління та принцип розподілу влади (с. 122-149).

Наукова і практична цінність отриманих результатів. Висновки, зроблені дисертантом, мають синтезуюче наукове значення й можуть бути використані як у подальших дослідженнях, так і при створенні узагальнюючих праць, підручників та методичних видань з проблем сучасного загальнотеоретичного правознавства щодо дослідження правових системи релігійного типу та розвитку можливих моделей співіснування в одному соціальному просторі релігійної правової системи та правової системи світської демократичної держави.

Повнота висвітлення результатів дослідження у публікаціях. Аналіз наукових публікацій автора дозволяє зробити висновок, що у шести наукових статтях повністю відображені основні теоретичні й практичні висновки дисертації. Усі видання, в яких опубліковані ці роботи (у тому числі дві статті – у виданнях, включених до міжнародних науко-метричних баз), а

також три тези доповідей на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях відображають зміст дисертаційної роботи.

Зміст автореферату відповідає основним положенням дисертації та повністю відображає основні положення та результати дослідження. Дисертація й автореферат оформлені відповідно до встановлених вимог Міністерства освіти і науки України.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. В цілому позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження Гартман Мар'яни Тарасівни, водночас слід зазначити, що воно не позбавлене дискусійних положень, а саме:

1. Недостатньої обґрунтованим є твердження автора, що зі створенням власної незалежної держави, єврейська правова система фактично припинила свій розвиток та частково трансформувалась у нову правову систему держави Ізраїль (с. 3, 94, 203). По-перше, як відзначає сам дисертант, що незалежно від того, під владою Вавилонії, Персії чи Риму знаходився єврейський народ, він зумів протягом майже чотирьох тисячоліть забезпечити існування в суспільстві єврейського права. Єврейське суспільство зуміло зберегти власну ідентичність, мову, релігію, право в абсолютно несприятливих умовах позбавлення власної держави та землі. А тому нелогічним виглядає твердження, що разом з відновленням державності та створенням більш сприятливих умов існування, єврейська правова система припинила свій розвиток.

По-друге, спірним є твердження, що єврейська правова система частково трансформувалась у нову правову систему держави Ізраїль. Термін «трансформація» є не досить вдалим, тому що він означає певне переродження релігійного права в національне. Проте релігійне та національне право є досить різними правовими системами, які можуть взаємодіяти, конфліктувати, запозичувати норми, але не трансформуватися одне в одного.

2. Підтримуючи визначення єврейського права, що сформулювала дисертантка, висловимо зауваження щодо предмету правового регулювання єврейського права, яке на думку автора, охоплює дві основні групи суспільних відносин: а) відносини між Богом та членами єврейського суспільства; б) відносини між людьми в середині єврейського суспільства. Однією з ознак норм права, на відміну від норм релігії, є саме регулювання суспільних відносин – відносин між людьми, які реалізують у правовідносинах власні права й обов'язки. Бог, як уявний суб'єкт, не може вступати стороною правовідносин та відповідно мати права й обов'язки щодо людини. Подібний розподіл виключно релігійних та власне правових норм існує в усіх інших релігійно-правових системах світу – канонічному, ісламському й індуському праві.

3. Автор недостатньої уваги приділила питанню: хто є суб'єктом єврейського права? Це питання є важливим саме в контексті розгляду генези єврейського права. Протягом багатьох століть це питання не викликало складнощів – право поширювалося на євреїв, які всі водночас сповідували іудаїзм. Саме неподільний зв'язок національних та релігійних аспектів слугував міцним фундаментом єврейської ідентичності. Але в сучасному контексті знайти відповідь більш складно. Враховуючи процеси секуляризації в сучасному світі, зараз не всі євреї за походженням є водночас іудеями за віруванням. Відповідно до даних Центрального статистичного бюро Ізраїлю до 40% ізраїльтян визнають себе світськими євреями. Водночас процедуру гіюру (навернення до іудаїзму), яку здійснює релігійний суд, може пройти не лише етнічний єврей. А тому необхідно додаткове пояснення дисертанта на кого зараз поширюється єврейське право та як правильно його позначати – єврейське чи іудейське?

4. Дисертантка не завжди правильно, відповідно до вимог державних стандартів, оформлювала посилання на використані джерела через що невірно позначено авторство певних праць (наприклад: на с. 21 посилання №43).

Указані зауваження й побажання не знижують загального позитивного враження від дисертації та не спростовують основних висновків дисертанта. Висловлені зауваження свідчать про самостійний, творчий характер роботи, її оригінальність і змістовність та закликають до наукової дискусії.

ВИСНОВОК

Викладене дає підстави вважати, що дисертаційне дослідження Гартман Мар'яни Тарасівни «Генезис єврейської правової системи» є самостійною завершеною роботою, яка свідчить про високу наукову компетентність автора та його спроможність висувувати власні наукові висновки та узагальнення. Робота містить наукові положення та науково-обґрунтовані результати, які вирішують завдання, що має суттєве значення для науки теорії держави і права. Вказана робота відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. №567, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

05 січня 2017 року

Доктор юридичних наук, доцент
Начальник Управління планування
та координації правових досліджень
Національної академії правових наук України

Д. В. Лук'янов

Лук'янов засвідчую:
 прізвище

В. В. Зандриш
 Начальник ВК